

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

İstanbul — 1985

VARLIKLAR ÂLEMİNDE İNSANIN YERİ VE SORUMLULUĞU

Y. Doç. Dr. H. Mahmud ÇAMDİBİ

İnsan, biri hisle müşahede edilen beden, diğeri de akıl ile idrak olunan ruh'dan hasıl olmuştur. Bunun için insan, hayvan ile melek arasında yaratılmıştır diyebiliriz. İnsânî nefis, insanın ruh ve beden bütünlüğüdür.

İnsan, varlıklar arasında âlemde varolan eşyanın, rûhânî ve maddî varlıkların bütün özelliklerini özet olarak ihtiva etmektedir. Âlemde var olan her şeye insan bir yönüyle benzemektedir¹.

İnsan, bedeniyle madde âlemine bağlanmakta, rûhiyle de ulvî ve yüce bir âleme yükselmektedir. Zarurî olanlar dışında madde âlemiyle bağlantısını azaltıp, ulvî âleme yönelmekle rûhî ihtiyaçlarını tatmin edip şahsiyetini derece derece kemale ulaştırırsa yaratılış gayesine uygun hareket etmiş olur. İnsan, bütün İlâhî dinlerde bununla sorumlu tutulmuştur. Bu kemal arayışında insan, uygun terbiye tedbirleriyle yönlendirilir, fedakârlık ve faziletlere ulaşırsa bunların semeresi olarak ilim, hürriyet ve kemale ulaşır.

İnsan sadece dünya yurdu için yaratılmış hayvanlarla, âhîret için yaratılan melekler arasında hem bu dünya hem de âhîret için yaratılmış olduğundan hayvanla müşterek vasıfları bulunduğu gibi meleklerin cevher ve istidatlarını da kendi nefsinde birleştirmiştir. Bunun için insan, hem dünyevî hem de uhrevî bir varlıktır. Dünyayı imar için yaratıldığı gibi ulvî âlemle alakasını kurup kemal vasıflarını da geliştirmelidir; asıl görevi budur. Nitekim, Kur'an'da Allah Teala meâlen şöyle buyurur: «Allah'm sana verdiği (mal) ile âhîret yurdunu iste, Dünyadan da nasibini unutma. Alah'm sana ihsan ettiği gibi sen de ihsan et. Yeryüzünde fesat arama; çünkü Allah fesat çıkaranları sevmez.» (el-Kasas, 28/77)

1 Daha geniş bilgi için bkz. el-İsfahâni, Tafsîlu'n-neş'eteyn ve Tahsilu's-saâdeteyn, Trc. Mutluluğun Kazanılması.

İnsanın maddi yapısını oluşturan beden, ruhun aletidir. Ruh ise insanın muhatab ve mükellef yönünü teşkil eder. İnsanın aslı ruhtur. Ruh, bedenın ölmesiyle ölmez. Beden, ruhun mekanı değil, aletidir. Ruhun maddi âlemle alakası, bedeni bir alet olarak kullanmaktan ibarettir.

Nefsin biri altta, bedene dönük, diğeri üstte ulvî âleme (melekût âlemi) yönelmiş iki cephesi vardır. Alttaki taraftan tesir almayıp, ona hâkim olmalı ve üstündeki taraftan tesir almak için o âleme yaklaşırcı fiillerle meşgul olmalıdır. Nefsin üstündeki âleme yaklaşması, ilim, faziletler, sünnete uygun filler ve ibadetlerle kalbin doğru ve nurânî olmasıyladır. Kalbin nurlanması ise temizlikden sonra ibadetlerle ve salih amelle gerçekleşmektedir. Kalb, nurlanır ve üstündeki âleme yönelirse meleğin tesirini (ilham v.d.) almaya uygun hale gelir. Buna mani olan, nefsin kötü karakterleri, şehvet ve öfkenin aşırı ve yanlış yönere yönelmesiyle bedene ve maddeye dönük temasın artmasıyla gelişen şeytanın vesveseleridir.

İnsan, şehvet ve hevâ mücadelesiyle maddî âlemle alâkasını azaltıkça ulvî âlemle alakasını kuvvetlendirecektir². İbadetler, nefsin üstündeki âlemle alakasını kuran fiillerdir. Nefsin altındaki âlem olan beden ve onunla ilgili ihtiyaçları tam bir denge halinde tatmin etmesi esastır. Bu denge, bedenın ihtiyaçlarını ne temelli terk etmek ne de aşırı tatmin etmemek manasındır. Beden ve onunla ilgili âlem, binek hayvanı ile suvarisi arasındaki alaka gibidir; Binek hayvanının yaratılış sebebi ona binen suvari içindir; yoksa bizzat kendisi için değildir. Kalb, suvariye benzer; bedenın yaratılması kalb içindir. Duygu ve düşüncelerin bedenın aşırı taminine yönelmesi halinde beden ve onun güçleri, şehvet ve öfke, bizzat ibtidâî yönde gelişecektir. Dengeli ve meşru tatminde ise, kalbin bedenın meşguliyetinden kurtulmasıyla Allah'a dönme imkanı vermesi ve kalbi yükselterek hakikatleri anlama istidadı kazandırması mümkün olur. Adalet ölçüsünden ayrılan aşırı taminle, azgınlıkla yoldan çıkan nefis, tefrit ile dünyadan tamamen yüzçevirerek beşeri sıfatları temelli öldürmek için girişilen aşırı riyazetlerle bedeni tehlikelere sokup ya akıl hastalıklarına düşer olur; yahut bu yolla kötülüklerden uzaklaşmayanlar düzelmenin mümkün olamayacağını savunarak bütün teklifata karşı çıkar ve inkâra yönelir.

İnsanı hayvandan ayıran en önemli farklardan biri, hayvanda «ben-bilgisi» yoktur; kendisini bilmez ve kendisine hakim olamaz. «Kendinde olma», ben bilgisi, vital-itkiye karşı koyan direnç merkezlerini obje

² Daha geniş bilgi için bkz. Çamdibi Dr. H. M., Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali, İst., 1983.

yapma kabiliyeti, birbirinden ayrılmayan bir yapı birliği gösterirler ve sadece insana hastırlar³.

İnsan, hayvandan farklı olarak çevresindeki bağların içinde erimeyip çevresini ve kendisindeki fizyolojik ve psikolojik olayları obje haline getirebilir⁴.

İnsanı hayvandan ayıran önemli farklardan biri de «irade»dir. Ancak, iç ve dış saiklerin (motif) eseri olarak ortaya çıkan fiiller «hür» olmadıklarından bu tip fiillerle ilgili olarak iradeden bahsetmek yerinde olmayacaktır. Hürriyeten kastettiğimiz zaruretlerin ve saiklerin esaretinden kurtulmaktır ki bu da son derece güçtür. Motiflerin güçlü tesirlerine karşı iradenin güçlenmesi için iradeyi harekete getiren prensiplerin ruha derinden işlemesi gerekli olduğu kadar, iradeye takdim edilecek şartların bilinmesi ve yerine getirilmesi de lazımdır. Bu şartlar, kalbi bir şeye yöneltmenin ve kalbin ona meylini kazanma sebepleridir. Nefs, kendine uygun olan gâyeye uyan fiile yönelir. Bunun için kalbi istenen yöne çeken meylettirici sebep ve şartlara uyan fiillerle iradenin oluşturulması gerekmektedir.

İrade ile birlikte kullanılan çok önemli bir terim «niyet»tir. Niyet: kalbin hayra meyletmesidir. Bu meyli suni olarak meydana getirmek mümkün değildir. Gazâlî'ye göre, Niyet, ihtiyar (seçme) altına girmez. Niyet, nefsin içinde gelecekte veya şimdi gayesinin bulunduğu şey kendisine belirlediğinde ona meyledip yönelmesidir. Meyli olmadığında onu icad etmek, sırf irade ile kazanmak, elde etmek mümkün değildir. Kalbi bir şeye yöneltmenin yolu ancak onun sebeplerini elde etmeye bağlıdır⁵.

Kişinin meşgul olduğu işler, içinde bulunduğu durum iradeye yön vereceğinden iradenin istenen istikamete çekilmesi, kalbin önce diğer meşguliyetlerden boşaltılması ve sonra istenen prensip doğrultusuna çekilmesine bağlıdır ki, bu da uzun bir mücadele vetiresidir⁶.

İnsanın hayvandan ayrıldığı diğer bir husus da «sevgi» dir. «Sevgi» insanın özelliğidir; idrak ve marifete bağlıdır. Marifet ve idrakten mahrum olan sevemez. Her canlının ilk sevdiği kendisidir. Bu, sevki tabii olarak her canlıda vardır. Bunun dışında kalan güzelliklere yönelen ve güzelliğin idrakiyle ilgili estetik sevgi insana has yüksek heyecanlardan

3 Max Scheler, *İnsanın Kosmostaki Yeri*, trc. Mengüşoğlu T., İst., 1968, 84.

4 Max Scheler, a.g.e., 45.

5 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV, 362.

6 bkz. Riyazat ve ibadet.

dır. Sevilen ile seven arasında zahiri güzelliğe veya menfaate dayanmayan sadece rûhî uygunluğa dayanan sevgiler de vardır. İşte bu tip sevgiler gerçek sevgidir. İnsânî sevgi sözü ile bunu kastediyoruz. Bu tip sevgide fedâkarlık ve fazilet vardır. Fromm'un dediği gibi «sevgi vermektir; almak değil.»⁷ Hayvan ne sevebilir; ne de nefret edebilir; fakat insan buna muktedirdir. Sevgi zorunluluk altında değil, hürriyet altında gerçekleşebilecek fiildir. Sevgi insanın hayvânî tabiatını aşmaya yönelik en önemli faaliyetidir. İnsânî tabiatı gerçekleştirilmeyenler çeşitli sapıklıklara ve tahripkâr davranışlara yönelmekte, ruh sağlığı bozulmaktadır. Sevgi, insan için temel ihtiyaçtır. Temel ihtiyaçları karşılanmayan insan yapıcı olmaktan uzak kendi ve çevresi için yıkıcı ve anormal olur.

Hürriyet, marifet, irade, ve sevgi gibi insanı hayvandan ayıran bu temel farklar, insanın fizyolojik yapıdan ibaret bir yaratık olmadığını göstermekle birlikte insan, tamamen ruhî bir varlık, sırf irade de değildir. Bazen maddi yapısının tesirleriyle yanlışlıklara düşen, alçalan, bazen de yüksek insânî değerlerin ve hasletlerin tesiri altında iyiliklere yönelip yükselen bir yaratıktır. İnsanın bu yükseliş ve alçalışları, onun özeliğidir; imtilan ve sorumluluk yüklenmesinin gereğidir.

İnsanın terbiyeye son derece uygun yapısı ve hayvanî tabiatının saklıları ile aklın ve ilâhî prensiplerin bildirdikleri arasında şuurlu bir denge kurabilme özelliği insan şahsiyetinin yapılanmasında «sorumluluk» esasının temellerini teşkil etmekte olduğu söylenebilir. İnsan, aşırılıklardan, taşkınlıklardan uzak, doğru yolda (istikamet üzere) gitmek ve doğru olmak sorumluluğundadır. Ancak istikamette gitmek birtakım güçlükler arzemektedir: Önce doğru yolun tayini sonra çeşitli alakalardan sıyrılıp, sarsılmadan doğru yolda sebat etmek güçlüğü geliyor. Bu güçlükleri yüklenen insan, Allah'a karşı sorumlu bir 'şahıs' olma durumundadır. İnsan şahsiyetinin esasında da bu sorumluluk vardır.

Eğitim, ilerleme ve olgunlaşmaya yönelmiş sürekli bir oluşturma⁸. Bu ilerletici ve olgunlaştırıcı oluşturma insan, hem kendi hem de âile ve çevresine âit olan ağır bir sorumluluk yüklenmiştir. İnsanın, hem kendisi hem de sorumluluğu altındakileri Allah'ın belirttiği doğru yola göre yaşama ve yaşatma, kötülüklerden, aşırılıklardan ve taşkınlıklardan koruma mesuliyeti vardır. Bunun için her ferdin Allah'tan kendilerini doğru

7 Fromm, E., *Sevme Sanatı*, İst., 1979, 29.

8 Ayazbeyoğlu N., *İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in eğitim ile ilgili ayetlerinin tahlili*, İst., 1968, 18.

yola iletmesini istemesi görevidir. Bu görev, kulluk prensibi içinde ferdi şahsiyetinin şuuruna ulaştıracak, herhangi bir fert olmaktan, sorumluluk yüklenen bir şahıs olma haline yükseltecektir. Bu zor görevi, kulluk ve şahsiyetin yüceltilmesi görevini başarmak ve doğru yola hidayet etmesini Allah'tan istemelidir. Çünkü insan, Allah'ın hidayeti ve yardımı olmadan sadece ferdi çabası ile içinde bulunduğu durumu değiştirmesi, doğru yolu bulup sonra da o yolda ilerlemesi mümkün değildir. Doğru yolu bulduktan sonra o yolda çalışmak da sorumluluk esasındandır. Çalışmak da bilmek, öğrenmek ve öğrendiğini uygulamak için olacaktır. «Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez; insan ancak çalıştığına erişir..» (en-Necm, 53/38-41) «Senin Rabbin onların amellerinin karşılığını tamamiyle verecektir. O, şüphesiz onların yaptıklarını bilir. Ey Muhammed! Sen beraberindeki tevbe edenlerle birlikte emrolunduğu gibi dosdoğru ol. Aşırı gitmeyin, doğrusu Allah yaptıklarınızı görür.» (Hûd, 11/111, 11) Meâlindeki âyetler sorumluluğun doğru yolun, çalışmanın karşılığının birbirine bağlı olduğunu göstermektedir.

Sorumluluğun aslını teşkil eden «istikamet», aşırılıklardan, geriliklerden çekinerek orta yolda ilerlemektir. Taşkınlıktan sakınılmasının ayrıca emrolunması, gayeye ulaşmanın en kısa yolunun istikamet olduğunu, fakat insanın aşırılıklara dalarak istikametten ayrılıverdiğini gösterir. İstikameti bulmanın güçlüğü yanında diğer alâkalardan sıyrılıp da sarsılmadan o yolda ilerlemenin güçlüğü, insanın mesuliyetini ağırlaştırmaktadır. Bu ağır mesuliyet karşısında eğitilmemiş insanın, idrakten yoksun ve nefesine karşı çok zalim olduğunu Ahzab suresinin 72. ayeti belirtmektedir: «Doğrusu Biz sorumluluğu (emaneti) göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zâlim ve çok cahil olan insan ise onu yüklenmiştir.»